

**UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA”, IAȘI**  
**FACULTATEA DE FILOSOFIE ȘI ȘTIINȚE SOCIAL-POLITICE**  
**ȘCOALA DOCTORALĂ**  
**Domeniul: Filosofie**

*Arhitectonica sensului pre-reflexiv în filosofia lui*  
*M. Merleau-Ponty.*  
*De la arheologia întrupării la geologia cărnii*

**REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT**

**Coordonator:**

**Prof. Univ. Dr. Ștefan AFLOROAEI**

**Doctorand:**

**Alexandru LUPUȘOR**

**Iași**  
**2024**

## CUPRINS

### INTRODUCERE

|                                                                               |    |
|-------------------------------------------------------------------------------|----|
| Caracterul specific al filosofiei lui M. Merleau-Ponty.....                   | 5  |
| <i>O filosofie la intersecția dintre fenomenologie și existențialism.....</i> | 5  |
| <i>Filosofia ca interogare.....</i>                                           | 14 |
| Caracterul specific al sensului ca problemă a filosofiei.....                 | 20 |
| Cadrul conceptual și tematic al tezei.....                                    | 36 |

### CAPITOLUL I. CALEA TRANSCENDENTALĂ CĂTRE DIMENSIUNEA PRE-REFLEXIVĂ A SENSULUI

|                                                                                            |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| I.1. Sensul ca structură. De la filosofia substanței la filosofia formei.....              | 42 |
| <i>Critica prejudecăților gândirii substanțialiste.....</i>                                | 42 |
| <i>Soluția dialectică în fața dualismului și reducționismului substanțialist.....</i>      | 51 |
| <i>De la psihologia formei la filosofia structurii.....</i>                                | 55 |
| I.2. Dezvăluirea transcendentă a conștiinței perceptive ca mediu original al sensului..... | 60 |
| <i>Dimensiunea transcendentă a conceptului de structură.....</i>                           | 60 |
| <i>Descoperirea transcendentă a lumii fenomenale.....</i>                                  | 64 |
| I.3. Experiența perceptivă ca topos fenomenologic al sensului pre-reflexiv.....            | 68 |
| <i>Recuzarea dihotomiei dintre subiect și obiect.....</i>                                  | 68 |
| <i>De la punctul de vedere al conștiinței către punctul de vedere al existenței.....</i>   | 71 |
| <i>De la „gândirea obiectivă” la experiența pre-reflexivă.....</i>                         | 75 |
| <i>Fenomenologia ca filosofie a experienței pre-reflexive.....</i>                         | 80 |

### CAPITOLUL II. ÎNRĂDĂCINAREA ONTOLOGICĂ A SENSULUI PRE-REFLEXIV ÎN STRUCTURILE EXISTENȚEI ÎNTRUPATE

|                                                                                                                |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| II.1. Reflecția radicală ca reducere fenomenologică și descoperirea lumii ca sol al sensului pre-reflexiv..... | 85  |
| <i>Radicalizarea fenomenologică a reflecției.....</i>                                                          | 85  |
| <i>Reducerea fenomenologică și redescoperirea facticității.....</i>                                            | 89  |
| <i>Lumea experienței pre-reflexive ca sol al sensului.....</i>                                                 | 96  |
| II.2. Sensul întrupat al cogito-ului pre-reflexiv.....                                                         | 100 |
| <i>Facticitatea existențială a cogito-ului ca ființă-în-lume.....</i>                                          | 100 |
| <i>De la subiectivitatea transcendentă la subiectivitatea întrupată.....</i>                                   | 107 |

|                                                                                                                  |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| II.3. Intenționalitatea pre-reflexivă și constituirea anonimă a sensului.....                                    | 119 |
| <i>Raportul dintre subiect și lume ca relație intențională.....</i>                                              | 120 |
| <i>De la intenționalitatea tetică la intenționalitatea operantă.....</i>                                         | 125 |
| <i>Structura de transcendență a intenționalității corporale.....</i>                                             | 128 |
| <i>Constituirea anonimă a sensului pre-reflexiv.....</i>                                                         | 132 |
| <br><b>CAPITOLUL III. VERTICALITATEA EXPRESIVĂ A SENSULUI PRE-REFLEXIV</b>                                       |     |
| III.1. De la „ambiguitatea rea” a percepției la „ambiguitatea bună” a expresiei.....                             | 137 |
| <i>Existența întrupată ca expresie.....</i>                                                                      | 137 |
| <i>De la intenționalitatea percepției la sedimentarea expresiei.....</i>                                         | 141 |
| III.2. Corporalitatea limbajului și sedimentarea sensului.....                                                   | 144 |
| <i>Structurile pre-reflexive ale limbajului.....</i>                                                             | 144 |
| <i>Instituirea limbajului ca mediu al sensului.....</i>                                                          | 151 |
| III.3. Viața intersubiectivă a sensului.....                                                                     | 157 |
| <i>Lumea expresiei ca lumea a coexistenței intersubiective.....</i>                                              | 157 |
| <i>Intersubiectivitatea ca intercorporalitate.....</i>                                                           | 159 |
| <i>Geneza intersubiectivă a sensului expresiv.....</i>                                                           | 162 |
| <br><b>CAPITOLUL IV. ÎNRĂDĂCINAREA PRE-ONTOLOGICĂ A SENSULUI PRE-REFLEXIV ÎN STRUCTURILE CĂRNII LUMII</b>        |     |
| IV.1. Radicalizarea geologică a sensului pre-reflexiv: de la înrădăcinarea ontologică la cea pre-ontologică..... | 167 |
| <i>Proiectul „noii ontologii”.....</i>                                                                           | 167 |
| <i>Ontologia cărnii ca „geologie transcendențială”.....</i>                                                      | 173 |
| IV.2. Dehiscentța sensului și intenționalitatea latentă a „cărnii” .....                                         | 176 |
| <i>Către o intenționalitate fără subiectivitate.....</i>                                                         | 176 |
| <i>Dimensionalitatea carnală a intenționalității originare.....</i>                                              | 180 |
| <i>Geneza sensului ca dehiscentță a ființei.....</i>                                                             | 183 |
| IV.3. „Carnea” limbajului și topologia sensului.....                                                             | 187 |
| <i>Intranzitivitate expresivă a sensului pre-reflexiv în spațiul fenomenologic al percepției.....</i>            | 187 |
| <i>Reversibilitatea dintre sensul pre-reflexiv și semnificația reflexivă în spațiul topologic al cărnii.....</i> | 189 |

|                                                   |                |
|---------------------------------------------------|----------------|
| <b>CONCLUZII.....</b>                             | <b>194</b>     |
| <i>Sensul pre-reflexiv este „autohton”.....</i>   | <i>196</i>     |
| <i>Sensul pre-reflexiv este indeterminat.....</i> | <i>197</i>     |
| <i>Sensul pre-reflexiv este imanent.....</i>      | <i>198</i>     |
| <i>Sensul pre-reflexiv este dialogic.....</i>     | <i>200</i>     |
| <br><b>BIBLIOGRAFIE.....</b>                      | <br><b>202</b> |

## Rezumat

Ne-am propus, în această lucrare de doctorat, intitulată „*Arhitectonica sensului pre-reflexiv în filosofia lui M. Merleau-Ponty. De la arheologia întrupării la geologia cărnii*”, să punem în discuție conceptul de *sens pre-reflexiv*, așa cum acesta este tematizat în mod explicit sau problematizat implicit în opera filosofului francez Maurice Merleau-Ponty.

Interesul pentru problema sensului în filosofia lui Merleau-Ponty este determinat de faptul că în ea găsim modelul unei concepții ontologice a sensului, elaborate cu resursele conceptuale și metodologice ale fenomenologiei, ce vine, astfel, să depășească modelele logico-semiologice și lingvistice de conceptualizare a sensului. Merleau-Ponty ni se arată a fi autorul care aprofundează problematica filosofică a sensului, fiind preocupat de reliefarea structurilor ontologice, de ființă, ale sensului, ceea ce reprezintă o radicalizare față de demersurile ce au în atenție structurile logico-semiologice ale sensului. În acest fel, obiectivul cercetării noastre a constatat în explicitarea modului în care Merleau-Ponty pune în lumină dimensiunile unui concept al sensului ireductibile la categoriile logicii sau semioticii. Pentru Merleau-Ponty acesta este sensul pre-reflexiv, un sens de dinaintea prelucrării sale conceptuale și enunțării verbale. În acest scop, ne-am propus o lectură a operei lui Merleau-Ponty, urmărind, pe de o parte, evidențierea arhitectonicii sensului pre-reflexiv, așa cum transpare în cadrul analizelor și interpretărilor merleau-pontyene, iar pe de altă parte, a justifica, în pofida discontinuităților vizibile din opera sa filosofică, caracterul problematologic și metodologic unitar al acesteia. Din acest considerent, demersul nostru a constatat în explicitarea conceptului de sens pre-reflexiv ca o categorie capabilă să pună în evidență atât caracterul radical al gândirii filosofice a lui Merleau-Ponty, cât și caracterul unitar al operei filosofice merleau-pontyene.

Sub aspect metodologic, cercetarea noastră a urmărit punerea în relație și interpretarea corelațiilor conceptuale dintre conceptul de sens pre-reflexiv și alte noțiuni decisive și teme majore ale filosofiei lui Merleau-Ponty, precum: percepția și experiența, corpul și corporalitatea, existența și ființa, conștiința și lumea, expresia și limbajul, carnea lumii și ființa brută ș. a. Astfel, ipoteza care ne-a ghidat lecturile și interpretările textelor merleau-pontyene, în cuprinsul prezentei lucrări, pornea de la recunoașterea faptului că toate aceste concepte și teme ce configurează filosofia fenomenologică și ontologică a lui Merleau-Ponty, au fost elaborate sistematic și aprofundate metodic printr-un permanent exercițiu de resemnificare și reconstrucție filosofică efectuate, mai mult implicit decât explicit, în orizontul problematologic al conceptului de sens și, în mod particular, al celui de sens pre-reflexiv.

Cercetarea noastră a pus în evidență existența a două niveluri în desfășurarea problematicii sensului pre-reflexiv în cadrul filosofiei lui Merleau-Ponty. În acest fel, demersul pe care l-am întreprins în cadrul tezei de doctorat reprezintă o trecere de la cercetarea originii pre-reflexive a sensului către explicitarea originii sensului pre-reflexiv. Cu alte cuvinte, cercetarea noastră a încercat să prezinte două nivele de radicalitate în gândirea merleau-pontyană a sensului pre-reflexiv: radicalitatea ontologică și radicalitatea pre-ontologică. Anume în acești termeni am încercat să surprindem și să redăm discontinuitatea conceptuală și metodologică ce caracterizează filosofia lui Merleau-Ponty. În temeiul unei atare poziționări, am formulat rezerve față de interpretările care văd în opera lui Merleau-Ponty existența unei rupturi categorice între filosofia sa fenomenologică și cea ontologică. Punctul de vedere pe care l-am supus argumentării a constat, dimpotrivă, în susținerea ideii că filosofia lui Merleau-Ponty rămâne, de la un capăt, la altul atât o fenomenologie, cât și o ontologie sau, mai bine spus, o fenomenologie grefată pe o reflecție ontologică. În temeiul acestei perspective, demersul nostru a urmărit să diferențieze între o *înrădăcinare ontologică* și o *înrădăcinare pre-ontologică* a sensului pre-reflexiv, scoase la lumină în cadrul fenomenologiei merleau-pontyene. Din acest considerent, fenomenologia lui Merleau-Ponty ni s-a aratat ca ilustrând două moduri de operare, unul „arheologic”, sondând structurile ontologice ale corporalității, și altul „geologic”, ce adâncește căutările în direcția unor structuri pre-ontologice ale ființei însăși, fapt ce justifică subtitlul tezei noastre.

Structural, lucrarea noastră de doctorat, cu un volum de 209 pagini, este organizată în patru capitole a câte trei sub-capitole fiecare, precedate de o parte introductivă și încheiate de partea concludivă.

În Introducere, am descris, pentru început, caracterul specific al filosofiei lui Merleau-Ponty, arătând, în primul rând, că este o filosofie născută la intersecția dintre fenomenologie și filosofia existențială. O atenție deosebită a fost acordată influenței pe care a avut-o Husserl și proiectul său fenomenologic asupra formării viziunii filosofice a lui Merleau-Ponty. La fel, am subliniat rolul important pe care l-a avut Heidegger asupra remodelării merleau-pontyene a fenomenologiei în direcția filosofiei existențiale sau a existențialismului. Am încercat astfel să surprindem în însăși geneza filosofiei lui Merleau-Ponty ceea ce considerăm că îi constituie particularitatea tematică ca ilustrând trecerea treptată și sistematică de la o filosofie a conștiinței, trecând printr-o filosofie a existenței, către o filosofie a ființei. Nu în ultimul rând, în vederea conturării imaginii de ansamblu cu privire la gândirea lui Merleau-Ponty, am considerat oportun să descriem modul în care filosoful francez înțelegea exercițiul și actul filosofic în sine. În acest sens, am survolat câteva din textele lui Merleau-Ponty pentru a

recupera premisele unei atare înțelegeri. O altă parte din Introducere a fost rezervată discuției privitoare la particularitatea problemei filosofice a sensului. După o succintă clarificare etimologică a termenului de sens, au fost trecute în revistă principalele contexte de tematizare și problematizare filosofică a conceptului de sens. Au fost evidențiate paradigmele logice și semiologice ale sensului, contextul oferit de hermeneutică, filosofia analitică și analiza discursului ca modele teoretice ale sensului. Dar un loc aparte a fost rezervat conceptualizării sensului în cadrul fenomenologiei, referindu-ne, în mod special, la proiectul fenomenologic husserlian și la ontologia fenomenologică a lui Heidegger, ținând cont de influența pe care acestea le-au avut asupra edificării viziunii fenomenologice a lui Merleau-Ponty. Partea introductivă se încheie cu precizarea cadrului conceptual și tematic al lucrării, în care au fost, totodată, formulate ipotezele și obiectivele cercetării, și au fost descrise intențiile și direcțiilor viitoare cercetări.

În primul capitol, intitulat „Calea transcendentă către dimensiunea pre-reflexivă a sensului”, sunt avute în atenție primele două mari lucrări ale lui Merleau-Ponty, *Structura comportamentului* și *Fenomenologia percepției*. În linii mari, capitolul urmărește, înainte de toate, modul în care problema sensului emerge în contextul problematizării raportului dintre subiectivitatea umană și lumea din afara sa. Primul subcapitol analizează maniera în care filosoful francez urmărește depășirea filosofiei tradiționale, interpretate ca filosofie a substanței, în direcția a ceea ce poate fi numit filosofia formei sau structurii. Într-o primă fază, sunt prezentate criticile pe care Merleau-Ponty le formulează la adresa „gândirii substanțialiste”, comună, în viziunea sa, atât concepțiilor realiste, cât și celor idealiste. Ceea ce Merleau-Ponty consideră ca fiind particularitatea de bază a acestui tip de gândire este dihotomia dintre subiect și obiect, concepută ca „opозиție substanțială”. Astfel, „gândirea substanțialistă” i se arată filosofului francez ca fiind de natură dualistă și operând în manieră reduționistă. Pe acest temei, depășirea prejudecăților epistemologice și ontologice ale „gândirii substanțialiste” Merleau-Ponty înțelege să o realizeze prin descoperirea unui nivel de realitate ireductibil la categoriile subiectivității sau obiectivității, adică a unui „al treilea gen de ființă”. Căutarea unei astfel de soluții, filosoful francez o întreprinde prin orientarea analizelor sale pe aliniamentele gândirii dialectice. Astfel, modului reduționist și dualist de înțelegere a raportului dintre conștiință și natură, a subiectului și obiectului, așa cum îl descoperă critica făcută realismului scientist și idealismului critic, ca forme ale ontologiei substanțialiste, Merleau-Ponty îi contrapune maniera dialectică de interpretare, pe care o și aplică explicitării conceptului de comportament. Privilegiul acordat noțiunii comportamentului, în cadrul acestor analize, ține de faptul că, potrivit lui Merleau-Ponty, ea exprimă nivelul primar al relației dintre

conștiință și natură. Pe suportul înțelegerii dialectice a comportamentului, Merleau-Ponty avansează către o redescoperire a subiectivității, instanțiată, la un nivel primar, în calitate de organism viu, manifestându-se ca un centru dinamic al sensului. O atenție majoră este acordată conceptului merleau-pontyan al formei sau structurii, preluat din psihologia *Gestalt* și reinterpretat prin prisma fenomenologiei husserliene. Mizând pe noțiunea de structură, astfel interpretate, Merleau-Ponty contrapune „coordonării pe bază de lege”, funcțională în cadrul sistemelor fizice, o „coordonare în bază de sens”. Sunt, astfel, analizate apropierea conceptuale dintre noțiunea sensului și cea a structurii și justificat înțelesul sensului ca structură, ea însăși explicitată ca formă de organizare semnificativă a unui întreg. Legătura dintre sens și comportament transpare, în special, în cadrul concepției celor trei ordine, pe care o elaborează Merleau-Ponty. Se arată, astfel, cum pe baza noțiunii redefinite a structurii, Merleau-Ponty recurge la conceperea diferențelor dintre ordinele ființării ca diferențe de sens.

În cel de-al doilea subcapitol al primului capitol am urmărit recursul lui Merleau-Ponty la filosofia transcendențială, capabilă, în opinia sa, să ofere o înțelegere mai adecvată noțiunii de structură, depășind limitările conceptualizării sale din psihologia *Gestalt*. Dar pentru a oferi această posibilitatea metodologică, înainte de toate, arată filosoful francez, însăși filosofia transcendențială urmează a fi supusă unor revizii. Prin urmare, conceptul de structură îi permite lui Merleau-Ponty să repună în chestiune nu doar categoria substanțialistă a realului, dar și postulatul filosofiei transcendente al conștiinței constitutive. Recunoscând, în cele din urmă, structura ca o realitate pentru o conștiință, sarcina lui Merleau-Ponty devine să descrie această conștiință. Cu alte cuvinte, dacă structura este o realitate pentru conștiință, atunci ea nu poate fi clarificată efectiv decât în măsura în care va fi explicitată însăși conștiința care are experiența acesteia, fără a o vedea pe deplin separate de sine, ca în viziunea realistă, și nici a o reduce la propria sa putere de constituire, cum înțelege idealismul transcendențial. Anume de descrierea acestei conștiințe ține, potrivit analizelor efectuate, și interpretarea non-reducționistă, non-substanțialistă, non-dualistă, a raportului dintre conștiință și natură sau lume. Această conștiință este, în viziunea lui Merleau-Ponty, conștiința perceptivă. Descrierea conștiinței perceptive ca fiind locul de fenomenalizare a sensului pre-reflexiv devine sarcina ultimului subcapitol din primul capitol. Este pusă în lumină trecerea analizelor lui Merleau-Ponty de la „punctul de vedere al conștiinței” către un „punct de vedere al existenței” în interpretarea raportului dintre subiectivitate și lume, schimbare de optică sesizabilă odată cu publicarea *Fenomenologiei percepției*. Astfel, în demersul său din *Fenomenologia percepției*, Merleau-Ponty asumă înțelegerea faptului că descoperirea relației originare dintre subiect și lume necesită conștientizarea prealabilă și plenară a experienței lumii ca lume trăită de subiectul uman. În



acest fel, Merleau-Ponty își îndreaptă atenția spre găsirea unui nou înțeles al experienței, chestionarea căruia ar posibiliza însăși accesul către contactul concret și original dintr-o ființă umană și lume. Metodologic, pentru realizarea acestor sarcini, gânditorul francez apelează la fenomenologie, înțeleasă, prioritar, ca metodă de cercetare a experienței subiective a lumii trăite. Descrierea fenomenologică a conștiinței perceptive îi oferă filosofului francez acces către un nivel de realitate de dinaintea dihotomiei dintre subiect și obiect, către o zonă a experienței ce precedă orice poziționare reflexivă, în care își are, de fapt, originea sensului pre-reflexiv.

În al doilea capitol, intitulat „Înrădăcinarea ontologică a sensului pre-reflexiv în structurile existenței întrupate” analizele noastre sunt centrate pe reliefarea dimensiunii pre-reflexive a sensului și regăsirea originii sale în structurile ontologice ale existenței corporale. În cuprinsul acestui capitol, sunt analizate, în mod special, articulațiile ontologice ale proiectului de fenomenologia percepției elaborat de către Merleau-Ponty. Obiectivul acestor analize îl constituie, totuși, interesul pentru evidențierea naturii și genezei sensului pre-reflexiv. În acest sens, sunt abordate principalele teme ale fenomenologiei – reducția, intenționalitatea, constituirea – pentru a explicita, pe de o parte, modul în care au fost resemnificate de către filosoful francez, iar pe de altă parte, pentru a transparentiza cadrul conceptual ce posibilizează, în contextul elaborărilor merleau-pontyene, explicitarea dimensiunilor pre-reflexive ale sensului. Primul subcapitol are în atenție ceea ce Merleau-Ponty numește „reflecție radicală” și modul în care fenomenologul francez adaptează și operaționalizează reducția fenomenologică în cadrul proiectului său de fenomenologia percepției. Pe baza „reflecției radicale”, Merleau-Ponty intenționează descoperirea unui *logos* mai fundamental decât *logos*-ul gândirii obiective, pe care îl descrie ca fiind însăși trăirea vie a subiectului uman situat în lume. Astfel, reducția fenomenologică, în opinia filosofului francez, e cea care trebuie să ne conducă către straturile pre-teoretice și pre-obiective ale experienței noastre în lume. Merleau-Ponty poartă convingerea că în orice experiență există ceva care scapă, în mod necesar și firesc, reducției – un reziduu bazal al raportului dintre „eu” și lume. Asume descrierea acestui raport și trebuie să devină sarcina fundamentală a fenomenologiei, fiind și locul de geneză a sensului pre-conceptual. În acest fel, obiectul descrierii fenomenologice devine pentru Merleau-Ponty lumea pre-reflexivă, ce constituie fundalul oricărei trăiri, precum și relația pe care o întreține cu subiectivitatea umană, interpretată, la rândul ei, în contextul fenomenologiei merleau-pontyene, nu ca o conștiință transcendentă, ci ca existență cufundată în lume și impregnată de structurile lumii. Reducția fenomenologică este și calea prin care Merleau-Ponty afirmă facticitatea subiectivității umane, luând astfel distanță de modelul cartezian de interpretare a

subiectivității. Reducția fenomenologică devine, în analizele merleau-pontyene, unul dintre principalele instrumente teoretice și metodologice de renegare a filosofiei idealiste și de întemeiere a filosofiei existențiale. Prin această transformare a reducăției, se produce însăși conversiunea fenomenologiei, dintr-un demers pur transcendentă, într-unul existențial, consfințit să realizeze descrierea adecvată a subiectivității umane. Prin reducăția fenomenologică, Merleau-Ponty reușește să descopere, contrar fenomenologiei clasice, că există un fond al prezenței permanente pe care se manifestă orice eveniment și întreprindere umană. Acest *irreductibil* este, potrivit fenomenologului francez, însăși „lumea vieții”, e lumea trăirilor vii, concrete, ale ființei umane. Fiind irreductibilul descoperit pe calea reducăției fenomenologice, lumea devine instanța pe care se sprijină întregul edificiu ontologic al fenomenologiei merleau-pontyene. Pentru fenomenologia existențială, pe care o elaborează Merleau-Ponty, lumea reprezintă atât un fundament ontologic, cât și „veritabilul transcendentă” la care ajunge „reflecția radicală”. Astfel descoperită, lumea vieții este descrisă, urmând analizele merleau-pontyene, ca sol în care sensul pre-reflexiv își află originea.

În cel de al doilea subcapitol este analizată a două condiție de posibilitatea a sensului pre-reflexiv: corpul și existența întrupată a subiectului uman. Potrivit lui Merleau-Ponty, subiectivitatea nu poate fi concepută fără a nu lua în seama facticitatea sa. Ignorarea facticității ca dimensiune de esență a subiectivității, conduce către un concept abstract al subiectivității. Preluând o expresie heideggeriană, Merleau-Ponty numește „ființă-în-lume” (*être-au-monde*) subiectivitatea a cărei caracteristică primară și esențială e dată de situarea sa în lume. Potrivit fenomenologului francez, reducăția fenomenologică nu are menirea să ne pună în fața unei instanțe transcendente care ne constituie toate actele de conștiință și respectiv lumea reflectată de această conștiință, ci să ne conducă spre recunoașterea faptului primordial al transcendenței lumii și al condiției noastre existențiale în cuprinsul acesteia ca ființe-în-lume. Analizele întreprinse în cuprinsul *Fenomenologiei percepției* îl fac pe Merleau-Ponty să constate, cu deplină convingere, că subiectivitatea umană nu poate fi înțeleasă, în mod adecvat, decât dacă este depășită concepția care o prezumă ca fiind izolată de lume. În viziunea gânditorului francez, adevărata analiză a subiectivității trebuie să aibă în vedere nu un subiect exterior lumii, contrapus lucrurilor lumii, ci un subiect situat în lume, ca parte inerentă a lumii. Or, un subiect situat în lume este, în mod determinat, un subiect încarnat. În acest fel, conceptul merleau-pontyan al subiectivității umane ca „ființă-în-lume” comportă, în caracteristicile sale definitorii, pe cea a corporalității. Cu alte cuvinte, cercetarea fenomenologică a „ființei-în-lume” îi descoperă autorului francez modul esențialmente corporal al existenței umane. Putem spune că noțiunea merleau-pontyană de „ființă-în-lume” reprezintă, astfel, depășirea și totodată

sinteza dihotomiei carteziene dintre ființa-în-sine și ființa-pentru-sine. În viziunea lui Merleau-Ponty omul este, în mod primar, un subiect situat și întrețesut în structurile lumii. În acest mod, filosoful francez pare să întreprindă inversiunea raportului clasic dintre existență și conștiință exprimat de *cogito*-ului cartezian. Mai degrabă decât bazată pe conștientizarea unui act de cogitație, existența subiectivă îi apare lui Merleau-Ponty ca întemeiată în însuși contactul său cu lumea, în experiența directă a prezenței sale în lume. În tratarea pe care i-o face Merleau-Ponty, subiectivitatea încetează, astfel, a mai fi o conștiință transcendentă, atât în sens cartezian, kantian sau husserlian și devine o conștiință încarnată, înrădăcinată, în mod principal, în corp. În acest fel, cel de al doilea subcapitol se încheie prin evidențierea trecerii pe care o posibilizează fenomenologia percepției a lui Merleau-Ponty de la subiectivitatea transcendentă la subiectivitatea întrupată și schimbarea de perspectivă pe care o aduce cu sine în privința problemei fenomenologice a constituirii sensului, problemă care și este analizată, alături de conceptul de intenționalitate în al treilea subcapitol al celui de al doilea capitol.

Înainte de prezentarea interpretării merleau-pontyene a intenționalității, am abordat coordonatele majore ale conceptului husserlian de intenționalitate și importanța pe care o are în demersul fenomenologic. Am subliniat faptul că definind conștiința ca intenționalitate, Husserl reușește depășirea modelului conștiinței ce există independent de lumea lucrurilor sensibile. Astfel, potrivit lui Husserl, actele de conștiință, au ca proprietate esențială faptul de a fi intenționale, ceea ce înseamnă că ele conțin în sine obiectul vizat de către conștiință. Potrivit lui Merleau-Ponty, în fenomenologia lui Husserl se atestă o anumită incompletitudine în conceperea intenționalității, redat de tensiunea pe care o constată înăuntrul relației dintre actul intențional (*noesis*) și obiectul intențional (*noemă*), ceea ce-l determină pe fenomenologul francez să recurgă la o resemnificare a conceptului de intenționalitate. Delimitând în cuprinsul experienței subiective a lumii, un sens întrupat în însăși apariția sa fenomenală, Merleau-Ponty recurge, în cele din urmă, la corelarea acestei dimensiuni pre-reflexivă a sensului cu o formă a intenționalității care la rândul ei își află înrădăcinare la nivelul existenței întrupate. Pentru a descrie această formă de intenționalitate corporală, Merleau-Ponty preia de la Husserl conceptul de intenționalitate operantă, distinctă de conceptul de intenționalitate tetică sau de act. Pentru Merleau-Ponty intenționalitatea operantă este o intenționalitate latentă, ce operează la un nivel pre-reflexiv al trăirilor noastre care coincide cu viața corporală a subiectivității noastre. Astfel, corelând conceptul de intenționalitate cu ideea unei conștiințe originare și nearticulate a lumii, Merleau-Ponty, pe de o parte, radicalizează concepția fenomenologică a subiectivității, pe de altă parte, obține o extindere a înțelesului intenționalității ca noțiune cheie a fenomenologiei. Pe aliniamentele unei atare extinderi a semnificației intenționalității,

Merleau-Ponty se vede condus, în cele din urmă, către conceptul heideggerian al transcendenței. Or, prin înscrierea în conceptul intenționalității operante a lui Husserl înțelesul lui Heidegger al transcendenței, Merleau-Ponty reușește să ia distanță față de ambii filosofi germani și să înainteze către o concepție proprie și originală a intenționalității fenomenologice, susținând existența și funcționalitatea unei intenționalități care nu se mai identifică cu conștiința, ci își are înrădăcinarea în structurile corporalității. Astfel, potrivit fenomenologului francez, subiectul intenționalității nu poate fi decât corpul propriu în calitatea lui de subiect originar al percepției. Odată intenționalitatea descoperită ca fiind o intenționalitate corporală, și, astfel, încetând să mai fie un privilegiu al conștiinței, însăși conceptul subiectivității umane este resemnificat, nemaifiind definită ca un „eu gândesc” al conștiinței, ci ca un „eu pot” al corpului. Astfel resemnificat, conceptul de subiectivitate încetează a mai fi coextensiv conceptului de conștiință. Subiectul intenționalității operante este, prin urmare, întru totul diferit de figura subiectului transcendental și constitutiv. Această activitate intențională originară a corpului constă, așa cum ne este dezvăluită, în atribuirea sensului obiectelor înaintea oricărei activități conștiente, teoretice și reflexive. Prin urmare, intenționalitatea corporală se descoperă ca fiind o capacitate anonimă și pre-personală de semnificare, iar corpul fiind, finalmente, conceput ca sursă a sensului pre-reflexiv.

În al treilea capitol al lucrării, având titlul „Verticalitatea expresivă a sensului pre-reflexiv”, este analizat sensul pre-reflexiv în calitate de sens inaugural, de fundament al construcțiilor semnificative ulterioare. Analizele noastre trec, astfel, de la fenomenul percepției la fenomenul expresiei, de la experiență la limbaj în calitate de topos fenomenologic al sensului. Lucrările de referință, la această etapă a cercetării, sunt eseurile și cursurile lui Merleau-Ponty din perioada medie a activității sale. În primul subcapitol este detaliat conceptul merleau-pontyan de expresie și urmărit rolul pe care îl are în explicarea arhitectonicii sensului pre-reflexiv pe care ne-am propus-o. O atenție aparte revine discuției privitoare la originea corporală a oricărei expresii semnificative. Este evidențiat faptul că, pentru Merleau-Ponty, noțiunea expresiei descrie inclusiv raporturile dintre lucruri, și nu doar relația dintre cuvinte și lucruri, așa cum apare în contextul gândirii lui Husserl, influența căruia este, cu toate acestea, incontestabilă asupra concepției merleau-pontyene privitoare la expresie. În viziunea lui Merleau-Ponty, pe care o regăsim fundamentată pe o analiză atentă a fenomenului percepției, lucrurile se află într-un raport de referință reciprocă între ele, sugerându-ne, în așa fel, sensul lor, în măsura în care ni se oferă nouă, subiecților angajați în lume, ca obiecte ale unor utilizări posibile. În mod determinat, expresia transpare ca fiind proprietatea lucrurilor prin care își comunică sensul. Conceptul sensului este, prin urmare, înțeles ca fiind strâns legat de conceptul

de expresie. Pe acest temei, ajungem la determinarea sensului ca fiind proprietatea a tot ceea ce e capabil de apariție într-un oarecare câmp fenomenal sau tematic. Prin urmare, dat fiind că sensul primar, sensibil, pre-reflexiv, se naște în însuși dialogul pe care subiectivitatea întrupată îl inițiază și întreține cu lumea lucrurilor, se înțelege că un atare dialog nu ar fi posibil decât în condițiile în care actul expresiv este comun atât subiectului, cât și obiectelor. Și tocmai datorită faptului că expresia este un act caracteristic nu doar subiectului, ci și obiectelor, sensul pătrunde în cuprinsul lumii pe care o locuim. Expresia, în înțelesul pe care i-l conferă Merleau-Ponty, nu este un simplu proces de transmitere sau translare. Expresia este, înainte de toate, expresia unei experiențe întrupate. Astfel, întruparea și corporalitatea constituie condiția și fundalul realizării efective a expresiei. Se înțelege astfel că datorită acestei puteri de expresie pe care i-o recunoaște filosoful francez, corpul este capabil să secrete sens în cuprinsul lumii sale. Cu alte cuvinte, întruparea nu este doar starea de fundal, o condiție pentru experiența lumii, ci, odată ce ne aprofundăm în densitatea lumii, dimensiunea expresivă a corpului începe să determine geneza sensului și semnificației. Altfel spus, corpul trăiește, de fapt, sensurile pe care astfel le secretă în cuprinsul lumii sale. Prin urmare, corpul ni se descoperă ca fiind un punct de intersecție dintre un sens trăit, la nivelul experienței subiectului întrupat, și un sens instituit, prin intermediul expresiei subiectului întrupat. În acest fel, expresia ni se descoperă ca fiind interacțiunea dintre capacitatea actuală de expresie și semnificare pe care o deține corpul și actele anterioare de expresie care s-au sedimentat în deprinderi ale corpului și forme de cultură.

În cele din urmă, aprofundarea conceptului de expresie și explicitarea genezei sensului expresiv, îl conduce pe Merleau-Ponty către conceptul de sedimentare. Asume datorită sedimentării, aflăm din analizele lui Merleau-Ponty, devine posibilă funcționalitatea conștiinței întrupate ca activitate intențională pre-reflexivă, iar sensurile dobândite ne permit să ne mișcăm ușor în contexte sociale și culturale fără a fi necesară tematizarea de fiecare dată a orizontului situației în care ne aflăm. În acest fel, limbajul devine mijlocul de neînlocuit pentru orice reconstrucție ideatică sau simbolică, dat fiind că anume prin intermediul limbajului are loc sedimentarea cunoștințelor și numai datorită limbajului putem reveni în punctul de formare primară a sensului. Acestei problematice a sedimentării sensului în limbaj și prin intermediul limbajului este rezervat cel de al doilea subcapitol. În mod aparte, este urmărită extinderea pe care o face filosoful francez conceptului de intenționalitate corporală la dimensiunile limbajului. În acest sens, se constată că Merleau-Ponty chestionează funcționalitatea intenționalității corporale într-o dublă direcție: cea produsă datorită limbajului și cea produsă în limbajul însuși. Aceasta face ca limbajul să fie abordat sub aspect dinamic, în strânsă legătură

cu subiectul vorbitor și cu activitatea lui continuă. Subiectul vorbitor, la care se referă Merleau-Ponty, este, în fapt, un corp vorbitor, care acționează în mare parte anonim, pe baza unei intenționalități operante, pre-reflexive, îndreptate spre stabilirea unei relații de comunicare cu ceilalți subiecți vorbitori. Asume prezența și manifestarea acestei intenționalități operante, pre-reflexive și pre-predicative, legate de structurile conștiinței întrupate, este ceea ce face ca limbajul să dețină și să exprime sensul și, astfel, să fie un mijloc de comunicare și creație culturală. Astfel, aceeași intenționalitate pe care Merleau-Ponty o află la baza vieții perceptive a subiectului întrupat, în care se originează sensul perceptive ca sens inaugural, este acum întrevăzută ca tranzitând câmpul expresiei lingvistice și operând ca putere de semnificație. În mod determinat, limbajul își dezvăluie componenta intențională operantă prin faptul că vorbirea, și respectiv cuvântul, este îndreptată către altceva decât ea însăși, către lumea lucrurilor și lumea celorlalți.

În acest fel, cel de al treilea subcapitol al prezentului capitol se încheie cu desfășurarea relației dintre sedimentarea sensului și intersubiectivitate. Sensul pre-reflexiv, în calitate de sens original, este astfel primul strat al sedimentării și doar de asupra lui se pot așeza straturile ulterioare ale sedimentării, ca urmare a unei activități intenționale intersubiective. Înțelegem, astfel, că expresia, atât în forma sa corporală, primordială, cât și în cea verbală, secundară, este mijlocul prin care ne angajăm în lume și intrăm în comuniune cu ceilalți. Ne vedem astfel capabili de a împleti relații cu alți subiecți din cuprinsul lumii noastre, să vorbim între noi, și, împreună, să construim o lume comună. Dar comunicarea, văzută astfel de către Merleau-Ponty, ca fiind lumea comună în care noi și ceilalți participăm și colaborăm, nu este posibilă, la rândul ei, decât pe baza structurii oferite de către limbaj. Mai mult decât oricare alt obiect cultural, anume limbajul se oferă ca un adevărat teren al întâlnirii dintre noi și ceilalți. Limbajul constituie astfel o *interlume* ce permite suprapunerea celui alt asupra mea și a mea asupra celui alt. Înțelegând acest lucru, în ultima parte a celui de al treilea capitol ne-am concentrat atenția pe interpretarea merleau-pontyană a intersubiectivității și a rolului jucat de limbaj în relaționarea subiectului cu ceilalți subiecți, arătând că o fenomenologie care dorește să urmărească geneza și devenirea sensului, ceea ce ne-am propus să recuperăm în lectura textelor lui Merleau-Ponty, nu poate evita procesul de instituire a sensului în cadrul comunității de subiecți. Atent la elaborările husserliene a conceptului de intersubiectivitate, Merleau-Ponty explicitează, în cele din urmă, intersubiectivitatea ca intercorporalitate. Ceea ce ni se arată important de subliniat e faptul că astfel interpretată, ca corporalitate, intersubiectivitatea se descoperă ca un soi de schimb la nivelul de funcționalitate a intenționalității operante, adică la un nivel al pre-reflexivului. În acest fel, ghidați de indiciile din fenomenologia merleau-

pontyană se constată că expresia lingvistică, cea care conferă verticalitate sensului perceptiv originar și pre-reflexiv sub forma sensului expresiv și langajier, pentru a-și conserva dinamica, adică mișcarea de înnoire, are nevoie de schimbul comunicativ dintre subiecții vorbitori, care sunt totodată și subiecți corporali. Caracterul dinamic al limbajului, așa cum îl află și descrie filosoful francez, se datorează inclusiv înțelegerii faptului că, în actul vorbirii, subiectul vorbirii manifestă o putere de transcendență care se deschide către ceilalți subiecți și, totodată, deschide trecerea către un sens nou. Astfel, elementul de noutate, în cadrul relației dintre subiecții vorbitori, este dat de intenția comunicativă, înțeleasă ca sens transmis prin intermediul expresiei. O atare intenție, potrivit lui Merleau-Ponty, nu trebuie văzută ca desprinsă de componenta lingvistică, de semn, ci, dimpotrivă, ea este strâns întrețesută cu vorbirea, încarnându-se în ea ca sens. Este sensul ce se încorporează, ca urmare a sedimentării, în cultura noastră și în cultura celorlalți. Sedimentarea devine, astfel, o condiție indispensabilă intersubiectivității, întrucât comunicarea nu poate să se producă decât dacă noi și ceilalți împărtășim o lume de sensuri și semnificații, dobândite și sedimentate. Astfel, avem o nouă confirmare că sensul nu este produs în vreun act pur subiectiv de atribuire sau constituire. Urmând interpretările lui Merleau-Ponty, pe care am încercat să le rezumăm aici, putem spune că undele intenționale, ce emană din corp, fac ca sensul să emeargă din însăși experiențele care se intersectează în cuprinsul comunității subiecților corporali și vorbitori, locuind printre sedimentările ce alcătuiesc deopotrivă lumea lor naturală și culturală.

În cel de al patrulea capitol, intitulat „Înrădăcinarea pre-ontologică a sensului pre-reflexiv în structurile cărnii lumii”, am analizat modul în care proiectul „noii ontologii”, elaborat în ultimele lucrări ale lui Merleau-Ponty, constituie cadrul conceptual pentru aprofundarea conceptului de sens pre-reflexiv, dar și pentru depășirea unor dificultăți sau tensiuni care au rămas nesoluționate în cuprinsul fenomenologiei percepției, având în vedere, în mod special, raportul dintre sensul pre-reflexiv și sensul expresiv. Miza de bază, în această ultimă parte a tezei, a constat în a urma demersul lui Merleau-Ponty pentru a scoate în evidență structurile pre-ontologice ale sensului, înrădăcinate în ceea ce Merleau-Ponty propune să se numească „carne” sau „carnea lumii”. În primul subcapitol, am prezentat, înainte de toate, datele definitorii ale proiectului „noii ontologii” sau a „ontologiei indirecte” pe care autorul nostru și-a propus să o elaboreze. Am subliniat că radicalitatea noii ontologii merleau-pontyene constă tocmai în încercarea de a recupera o bază a indistinției primare dincolo sau dincoace de dualitatea dintre subiectivitate și obiectivitate, arătând că, dacă în *Fenomenologia percepției*, Merleau-Ponty descrie relația dintre om și lume cu ajutorul conceptului de ființă-în-lume, atunci, în „noua ontologie” el va încerca să explice însăși profunzimea constitutivă a acestei relații.

Astfel, lectura textelor sale ne relevă că, în noua ontologie, Merleau-Ponty își aprofundează, de fapt, propria perspectivă ontologică, radicalizând, în special, procedeul reducăției fenomenologice ca reflecție radicală. Prin urmare, dacă în *Fenomenologia percepției*, Merleau-Ponty, prin reducăția fenomenologică, găsește o experiență primară și originară, atunci în *Vizibilul și invizibilul* el pare să-și radicalizeze proiectul, chestionând însăși primordialitatea și originaritatea întregii noastre experiențe trăite. Analizele noastre ne îndreptătesc constatarea că trecerea de la fenomenologia percepției la ontologia indirectă este, în fapt, trecerea de la o cercetare a experienței *originare*, la o cercetare a ceea ce *este originar* în experiența noastră, adică a „originarului” însuși al experienței. În acest fel, însăși ontologia merleau-pontyană ni se descoperă ca fiind, în esență, o fenomenologie a „originarului”. Numele pe care Merleau-Ponty înțelege să îl dea acestei texturi a „originarului” este „carnea” (*la chair*). Prin folosirea noțiunii de „carne”, reciprocitatea subiectului uman și a lumii nu mai este gândită în termeni de unitate, ci mai degrabă în termeni de împletire, întreșere, reversibilitate și *chiasme*. În cele din urmă, arătăm în cadrul analizelor noastre că prin noile categorii ale ontologiei „cărni”, Merleau-Ponty încearcă să depășească limitele raportului dintre sens și expresie, ce decurgeau din fenomenologia corpului. Principala limită astfel întrevăzută decurgea din incapacitatea fenomenologiei percepției de a atinge nivelul de primordialitate a sensului. Cu alte cuvinte, în lumina unei ontologii a cărni, ontologicul însuși nu mai pare să fie nivelul ultim de primordialitate pentru a întemeia sensul pre-reflexiv. Încercarea de radicalizare a ontologiei, inclusiv în direcția unor dimensiuni și condiții pre-ontologice sau proto-ontologice, îl conduc pe Merleau-Ponty către apropierea conceptului de carne cu conceptul de principiu (*arche*) din filosofia presocratică. La această etapă, ghidați de indiciile oferite de către filosoful francez însuși care echivalează conceptul de carne cu primordialitatea pe care o reprezintă elementul Pământ, am insistat, în analizele întreprinse, pe ilustrarea caracterului geologic al acestei ontologii a cărni.

În al doilea subcapitol, avem în vizor resemnificarea și aprofundarea conceptului de intenționalitate în direcția unei depline desubiectivizări ale sale. Analizele din ontologia cărni îl conduc pe Merleau-Ponty către o intenționalitate operantă în însăși miezul ființei. Ca orice formă de intenționalitate, și intenționalitatea carnală, intenționalitatea latentă a ființei, se dovedește responsabilă de geneza sensului. Doar că, nefiind o intenționalitate legată de o conștiință, așa cum e cazul lui Husserl, nici de corp, cum o întâlnim în fenomenologia percepției a lui Merleau-Ponty, geneza sensului nu mai implică, în nici o formă, constitutivă sau participativă, subiectivitatea. Prin urmare, fiind de-subiectivizată, intenționalitatea carnală nu poate produce decât un sens care la rândul lui va conserva această originaritate carnală,



asubiectivă. Cu alte cuvinte, odată intenționalitatea dezvoltată în formele ei radicale, sensul însuși se va descoperi ca înrădăcinat în adâncurile pre-ontologice ale „carnii”, la un nivel al „ființei de dinaintea ființei”. Astfel, intenționalitatea operantă, la fel ca toate celelalte teme fenomenologice la care este conectată, se transformă într-o categorie ontologică, iar descrierea ei, așa cum vedem din interpretarea lui Merleau-Ponty, presupune apelul la topologie. Drept urmare, analiza fenomenologică a corpului este dublată de o analiză topologică a cărnii. Analiza topologică a cărnii și a dimensiunilor cărnii pe care le impliciteză intenționalitatea operantă a cărnii ne-au condus, în cele din urmă, către ceea ce numim dehiscenta sensului. Ajungem astfel să constatăm că în *Vizibilul și invizibilul*, asistăm la o radicalizare a genezei sensului ca dehiscentă, ea însăși concepută ca diferențiere originară și infinită a „originarului”, ce posibilizează și traversează toate relațiile generatoare de sens, precum raportul dintre subiect și lucruri, dintre un *sine* și un *altul*. Ca urmare a celor analizate, înțelegem că intenționalitatea carnală generează sens prin dehiscenta dintre corpul meu și lume, corpul meu și cel al celuilalt. În acest fel, în cuprinsul noii ontologii a lui Merleau-Ponty găsim, printre interpretările topologice ale ființei și o topologie carnală a sensului, care ni se descoperă, în continuare, ca oferind cadrul de reflecție necesar soluționării decalajului dintre sensibilitate și idealitate, dintre sens și expresie, ceea ce este analizat în ultimul subcapitol al celui de al patrulea capitol al lucrării. Este urmărit, în special, modul în care intranzitivitatea expresivă a sensului pre-reflexiv ce caracterizează tensiunea dintre sens și expresie în cadrul fenomenologiei percepției este soluționat prin apel la elementele ce țin de topologia cărnii, în special la reversibilitatea. Astfel, analizele noastre se încheie cu explicitarea reversibilității dintre sensul pre-reflexiv și semnificația reflexivă în spațiul topologic al cărnii.

În partea concluzivă a tezei am încercat să trasăm liniile directoare ale cercetării întreprinse, să evidențiem importanța cercetării dimensiunii pre-reflexive a sensului și aportul pe care l-a avut, în această privință, opera filosofică a lui Merleau-Ponty. Demersul nostru se încheie cu punerea în lumină a patru caracteristici pe care le consideră, la finalul studiului realizat, ca fiind esențiale în descrierea sensului pre-reflexiv. Astfel, sensul pre-reflexiv, așa cum îi putem desprinde caracteristica urmărind evoluția gândirii filosofice a lui Merleau-Ponty, ni se descoperă ca fiind autohton, indeterminat, immanent și dialogic.

## BIBLIOGRAFIE

### ***Opera lui Merleau-Ponty:***

- Merleau-Ponty, M., *La structure du comportement*, Presse Universitaite de France, Paris, 1967
- Merleau-Ponty, M., *Le primat de la perception et ses conséquences philosophiques*, Edition Verdier, 1996
- Merleau-Ponty, M., *Sens et non-sens*, Editions Nagel, Paris, 1966
- Merleau-Ponty, M., *Humanisme et terreur*, Edition Gallimard, Paris, 1947
- Merleau-Ponty, M., *L'œil et l'esprit*, Edition Gallimard, Paris, 1964
- Merleau-Ponty, M., *La conscience et l'acquisition du langage*, în *Bulletin de psychologie*, 1964, pp. 226-259
- Merleau-Ponty, M., *Éloge de la philosophie et autres essais*, Editions Gallimard, Paris, 1953
- Merleau-Ponty, M., *Signes*, Éditions Gallimard, Paris, 1960
- Merleau-Ponty, M., *Parcours Deux(1951-1961)*, Edition Verdier, Paris, 2001
- Merleau-Ponty, M., *Merleau-Ponty, Parcours (1935-1951)*, Edition Verdier, Paris, 1997
- Merleau-Ponty, M., *Vizibilul și Invizibilul*, trad. din franceză Livia Cătălina Toboșaru, Delia Popa, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2017
- Merleau-Ponty, M., *Fenomenologia Percepției*, trad. din franceză I. Câmpeanu, G. Vătăjelu, Editura Aion, Oradea, 1999
- Merleau-Ponty, M., *Causeries 1948*, Edition Seuil, Paris, 2002
- Merleau-Ponty, M., *La prose du monde*, Edition Gallimard, Paris, 1969
- Merleau-Ponty, M., *Husserl aux limites de la phénoménologie*, în *Notes de cours (1960-1961)*, Edition Gallimard, Paris, 1996
- Merleau-Ponty, M., *Le monde Sensible et le monde de l'expression. Cours au Collège de France, Notes 1953*, Métis Presses, Genève, 2011
- Merleau-Ponty, M., *Child Psychology and Pedagogy: The Sorbonne Lectures 1949-1952*, trans. Talia Welsh, Northwestern University Press, Evanston, 2010

### ***Bibliografia critică:***

- Alloa, Emm., *La résistance du sensible. Merleau-Ponty critique de la transparence*, Éditions Kimé, Paris, 2008

- Apostolopoulos, D., *Intentionality, Constitution and Merleau-Ponty's Concept of 'The Flesh'*, în *European Journal of Philosophy*, 25 (3), 2016, pp. 677-699
- Barabas, R., *De l'être du phénomène. Sur l'ontologie de Merleau-Ponty*, Edition Jérôme Millon, Grenoble, 2001
- Barbaras, R., *Vie et intentionnalité*, Edition Vrin, Paris, 2003
- Barbaras, R., *Le tournant de l'expérience: Recherches sur la philosophie de Merleau-Ponty*, Edition Vrin, Paris, 1998
- Behnke, E. A., *Merleau-Ponty's Ontological Reading of Constitution in Phénoménologie de la perception*, în T. Toadvine and L. Embree (ed.) *Merleau-Ponty's Reading of Husserl*, Springer, 2002, pp. 31–50
- Bimbenet, E., *Nature et humanité : le problème anthropologique dans l'œuvre de Merleau-Ponty*, Edition Vrin, Paris, 2004
- Bonan, R., *Le Problème de l'intersubjectivité dans la philosophie de Merleau-Ponty. La dimension commune*, Volume 1, Edition L'Harmattan, Paris, 2001
- Carbone, M., *La visibilité de l'invisible. Merleau-Ponty entre Cézanne et Proust*, Edition Georg Olms Verlag AG, 2001
- Carron, G., *La disillusion créatrice. Merleau-Ponty et l'expérience du réel*, Metis Presses, Genève, 2014
- Geraets, Th. F., *Vers une nouvelle philosophie transcendantale : La genèse de la philosophie de M. Merleau-Ponty*, Martinus Nijhoff, La Haye, 1971
- Dastur, F., *Chair et Langage. Essais sur Merleau-Ponty*, Edition Encre Marine, 2016
- Da Silva-Charrak, C., *Merleau-Ponty. Le corps et le sens*, Edition PUF, Paris, 2005
- Derrida, J., *Le problème de la genèse dans la philosophie de Husserl*, Presses Universitaires de France, Paris, 1990
- De Saint Aubert, E., *Vers une ontologie indirecte. Sources et enjeux critique de l'appel à l'ontologie chez Merleau-Ponty*, Edition Vrin, Paris, 2006
- De Saint Aubert, E., *Le scénario cartésien*, Edition Vrin, Paris, 2005
- De Waelhens, A., *Une philosophie de l'ambiguïté*, préface de Merleau-Ponty, M., *La structure du comportement*, Presse Universitaire de France, Paris, 1967
- De Rezende, A. M., *Le point de départ dans la philosophie de Merleau-Ponty*, in „Revue de philosophie de Louvain”, Quatrième série, tome 73, n°19, 1975, pp. 451-480
- Dillon, M. C., *Merleau-Ponty's Ontology*, Indiana University Press, 1988
- Dufrenne, M., *Jalons*, Edition Martinus Nijhoff, La Haye, 1966

- Duferne, M., *Existentialism and Existentialisms*, în *Philosophy and Phenomenological Research* Vol.26. No1,1965. pp. 51-62
- Dufrenne, M., *Maurice Merleau-Ponty*, în *Les Études philosophiques*, Nouvelle Série, 17e Année, No. 1, Janvier - Mars 1962, pp. 81-92
- Duportail, G.-F., *Une chair à réparer : le noeud manqué de Merleau-Ponty*, în *Essaim*, 2009/2, No.23
- Farges, J., *Husserl: la phénoménologie comme philosophie du sens*, în *Philosophie*, No155, septembre 2022, p. 18-3
- Gurwitsch, A., *The Field of Consciousness*, în *The Collected Works of Aron Gurwitsch (1901–1973)*, Vol. III, Springer, 2010
- Heinämaa, S., *Merleau-Ponty's Modification of Phenomenology: Cognition, Passion, and Philosophy*, în *Synthese*, 118 (1), 1999, pp. 49–68
- Hooft, S. V., *Merleau-Ponty and the Problem of Intentional Explanation*, publicat în *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 40, No. 1, 1979, pp. 33-52.
- Jeanson, F., *Le probleme moral et la pensee de Sartre*. Edition du Seuil, Paris, 1965
- Johnson, M., *Merleau-Ponty's Embodied Semantics —From Immanent Meaning, to Gesture, to Language*, în *EuroAmerica*, vol. 36, nr. 1, 2006, pp. 1-27
- Lanigan, R. L., *Speaking and Semiology. Merleau-Ponty's Phenomenological Theory of Existential Communication*, Edition Mouton, The Hague-Paris, 1972
- Lanigan, R. L., *Phenomenology of Communication: Merleau-Ponty's Thematics in Communicology and Semiology*, Duquesne University Press, Pittsburgh, 1988
- Madison, G. B., *Does Merleau-Ponty have a theory of perception*, in *Merleau-Ponty*, în. Busch, T. W., Gallagher S. (ed.), *Hermeneutics and Postmodernism*, State University of New York Press, 1992
- Madison, G. B., *La phénoménologie de Merleau-Ponty. Une recherche des limites de la conscience*, Edition Klincksieck, Paris, 1973
- Matthews, E., *The philosophy of Merleau-Ponty*, McGill Queen's University Press, 2002
- Mercury, J.-Y., *L'expressivité chez Merleau-Ponty. Du corps à la peinture*. Edition L'Harmatan, Paris, 2000
- Neacșu, A., *Subiectul ca existență la Maurice Merleau-Ponty*, în *Analele Universității din Craiova*, Seria Filosofie, Nr. 49, 202, pp. 18-48
- Nordlander, A., *Figuring Flesh in Creation. Merleau-Ponty in conversation with Philosophical Theology*, Lund University, Lund, 2011

- Oustinoff, M., *Le « sens de la langue » ou la dimension cachée des sens*, in *Hermès, La Revue*, No. 74, 2016/1, pp. 78-80
- Palermo, C., *Être agi : Liberté, adversité et création chez Merleau-Ponty*, in *Revue Transversales* n°2 Centre Georges Chevrier, Dijon, 2015
- Park, Y., *Merleau-Ponty et la phénoménologie du sens: Une étude critique*, in *Revue de Métaphysique et de Morale*, No. 3, 1979, pp. 343-365
- Pereboom, D., *Kant on justification in transcendental philosophy*, in *Synthese*, No. 85, 1990, pp. 25-54
- Popa, D., *L'aventure du sens et sa problématique*, in *Revue Roumaine de Philosophie*, nr. 54, 2010, pp. 205-218.
- Primožic, D. T., *On Merleau-Ponty*, Wadsworth Publishing, 2000
- Priest, St., *Merleau-Ponty*, Routledge, London/New York, 2003
- Rabil, A., *Existentialist of the Social World*, Columbia University Press, New York and London, 1967
- Reuter, M., *Merleau-Ponty's Notion of Pre-Reflective Intentionality*, in *Synthese*, 1999, Vol. 118, No. 1, pp. 69-88
- Ricoeur, P., *Merleau-Ponty : par-delà Husserl et Heidegger*, in *La contrée des philosophes. Lectures 2*, Edition Le Seuil, 1992, pp. 165-172
- Richir, M., *Communauté, société et Histoire chez le dernier Merleau-Ponty*, in *Merleau-Ponty, phénoménologie et expérience* (ed. Marc Richir et Etienne Tassin), Edition Jérôme Million, Grenoble, 1992
- Rosati, M. V., *Corps et virtuel. Itineraire a partire de Merleau-Ponty*, Edition l'Harmattan, Paris, 2009
- Sacrini, M., *Merleau-Ponty's Transcendental Project*, in *Meta: Research in Hermeneutics, Phenomenology, and Practical Philosophy*, vol. III, No. 2, 2011, pp. 311-334
- Spurling, L., *Phenomenology and the Social World. The Philosophy of Merleau-Ponty and its Relation to the Social Sciences*, Routledge, 2013
- Steinbock, A. j., *Home and Beyond. Generative Phenomenology after Husserl*, Northwestern University Press, Evanston, 1995
- Şan, E., *La totalité comme promesse. Recherches sur les limites de l'intentionnalité chez Merleau-Ponty et Patočka*, in *Chiasmi International*, vol. 15, 2014, pp. 87-99
- Thierry, Y., *Du corps parlant. Le langage chez Merleau-Ponty*, Edition Ousia, Bruxelles, 1987
- Toadvine, T., *Phenomenology and "hyper-reflection"*, in *Merleau-Ponty. Key concepts*, ed. Rosalyn Diprose, Jack Reynolds, Routledge, 2014

Van Breda, H. L., *Maurice Merleau-Ponty et les Archives-Husserl à Louvain*, în *Revue de Métaphysique et de Morale*, 67e Année, No. 4, 1962, pp. 410-430

Waldenfels, B., *Phänomenologie in Frankreich*. Frankfurt am Main, 1983

Waldenfels, B., *Perception and Structure in Merleau-Ponty*, în *Research in Phenomenology*, Vol. 10, 1980, pp. 21-38

Waldenfels, B., *The Paradox of Expression*, în F. Evans, L. Lawlor, *Chiasms. Merleau-Ponty's notion of flesh*, State University of New York Press, 2000

### ***Alte lucrări:***

Ajdukevich, K., *Language and Meaning*, în K. Ajdukevich, *The scientific world-perspective and other essays, (1931-1963)*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1978

Aristotel, *Despre interpretare*, traducere, cuvânt înainte, note și comentariu de C. Noica, Humanitas, București, 1998

Boboc, Al., *Semantică și interpretare. Conceptul semantic de adevăr*, în Al. Surdu, D. Popescu, S.-D. Georgescu (coord.), *Probleme de Logică*, vol. XVIII, Editura Academiei Române, București, 2015

Cassin, B. (dir.), *Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles*, Edition Seuil/Le Robert, Paris, 2003

Boodt, C. P., Mos, L. P., *Hermeneutics of lived experience: the foundations of a historical psychology*, în *Recent trends in theoretical psychology*, în H. J. Stam, L. P. Mos, W. Thorgate, B. Kaplan (Eds.), *Recent trends in theoretical psychology*, vol. III, Springer, New York 1993. pp. 111—122.

Bréal M., Bailly, A., (ed.), *Dictionnaire étymologique latin*, Librairie Hachette, Paris, 1885

Brentano, F., *Psychology from an Empirical Standpoint*, traducere engleză de A. C. Rancurellor, D. B., Terrell, L., McAlister, Routledge, London/New-York, 2009

Carnap, R., *Semnificație și necesitate. Un studiu de semantică și logicii modală*, Editura Dacia, Cluj, 1972

Descartes, R., *Meditații metafizice*, traducere din franceză de I. Papuc, Editura Crater, București, 1997

Dilthey, W., *The Formation of the Historical World in the Human Sciences*, Princeton University Press, Princeton/Oxford, 2002

Dummet, M., *What is a theory of meaning?*, în G. Evans, J. McDowell (ed.), *Truth and Meaning. Essays in Semantics*, Clarendon Press, Oxford, 1976

- Farber, M., (ed.), *Philosophical essays in memory of Edmund Husserl*, Greenwood Press, New York, 1940
- Fink, E., *Operative concepts in Husserl's Phenomenology*, în W. McKenna, R. M. Harlan, L. E. Winters (ed.), *Apriori and World. European Contributions to Husserlian Phenomenology*, Martinus Nijhoff Publishers, 1981, pp. 56-70.
- Fink, E., *The Problem of the Phenomenology of Edmund Husserl*, în W. McKenna, R. M. Harlan (ed.), *Apriori and World. European Contribution to Husserlian Phenomenology*, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague/Boston/London, 1981, pp. 21-7
- Heidegger, M., *Ființă și timp*, trad. din germană G. Liiceanu și C. Cioabă, Editura Humanitas, București, 2003
- Heidegger, M., *Probleme fundamentale ale fenomenologiei*, traducere de B. Mincă, S. Lavric, Humanitas, București, 2006
- Frege, G., *Sens și semnificație*, în vol. *Logică și filozofie. Orientări în logica modernă și fundamentele matematicii*, Editura Politică, București, 1956
- Gaffiot, F., *Dictionnaire latin-français*, Paris, 1934
- Greimas, A. J., *Despre sens. Eseuri semiotice*, Editura Univers, București, 1975
- Grondin, J., *Sources of Hermeneutics*, State University of New York Press, 1995.
- Guilhaumou, J., Maldidier D., *De nouveaux gestes de lecture, ou le point de vue de l'analyse de discours sur le sens*, în C. Normand (ed.), *La quadrature du sens*, PUF, Paris, 1990, pp. 228-239
- Henry, M., *Phénoménologie matérielle*, Edition PUF, Paris, 1990
- Husserl, Ed., *Umsturz der kopernikanischen Lehre*, în M. Farber (ed.), *Philosophical essays in memory of Edmund Husserl*, Greenwood Press, New York, 1940, pp. 307-325.
- Husserl, Ed., *Meditații carteziene. O introducere în fenomenologie*, (traducere, cuvânt-înainte și note de A. Crăiuțu), Editura Humanitas, București, 1994
- Husserl, Ed., *Idei privitoare la o fenomenologie pură și la o filosofie fenomenologică. Cartea I: Introducere generală în fenomenologia pură*, trad. de C. Ferencz-Flatz, Humanitas, București, 2011
- Husserl, Ed., *L'idée de la phénoménologie. Cinq leçon*, traduit d'allemand par A. Lowit, PUF, 1993
- Husserl, Ed., *Formal and Transcendental Logic*, translated by D. Cairns, Martinus Nijhoff, The Hague, 1969
- Husserl, Ed., *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*, translated by D. Carr, Northwestern University Press, 1970

- Husserl, Ed., *Psychological and Transcendental Phenomenology and the Confrontation with Heidegger (1927-1931)*, translated by Th. Sheen, R. E. Palmer, Springer, 1997
- Husserl, Ed., *On the Phenomenology of the Consciousness of Internal Time (1893-1917)*, tradusă în engleză din germană de J. B. Barnett Brough, Springer, 1980
- Kant, Imm., *Critica rațiunii pure*, traducere din limba germană de N. Bagdasar și E. Moisuc, ediția a III-a, Editura Univers Enciclopedic, București, 2009
- Lévinas, Emm., *En découvrant l'existence avec Husserl et Heidegger*, Edition Vrin, Paris, 2006
- Levinas, Emm., *Sur les «Ideen» de M. E. Husserl*, în *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, No. 3-4, 1929, pp. 230-265
- Lewis, C. I., *The Modes of Meaning*, în *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 4, No. 2, 1943
- Ocker, Ch., *Medieval Exegesis and the Origin of Hermeneutics*, în *Scottish Journal of Theology*, vol. 52, No. 03, 1999, pp. 328 – 345
- Pêcheux, M., și Fuchs, C., *Mises au point et perspectives à propos de l'analyse automatique du discours*, în *Langages*, No. 37, 1975, pp. 7-80.
- Piccinelli Orlandi, E., *Terra a vista. Discurso de confronto: velho e novo mundo*, Editora Cortez, São Paulo, 1990, pp. 43-44.
- Popa, D., *Intenționalitate, imaginație și sens la Husserl*, în C. Ciocan, D. Lazea (ed.), *Intenționalitatea de la Plotin la Levinas*, Zeta Books, 2007
- Platon, *Cratylos*, traducere de S. Noica, în Platon, *Opere*, vol. 3, Editura științifică și enciclopedică, București, 1978,
- Pokorny, J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Franke, Berne/Munich, 1959
- Sextus Empiricus, *Against the Logicians*, traducere în engleză de R. Bett, Cambridge University Press, 2005
- Wang, J., *Reformation hermeneutics and the spirit of humanism*, în *HTS Teologiese Studies*, No. 80 (3), 2024, pp. 1-8.
- Wber, M., *Economy and Society. An outline of interpretive sociology*, traducere din limba germană de E. Fischoff, H. Gerth, A. M. Henderson ș.a., University of California Press, Berkeley/London, 1978
- Weber, M., *Collected methodological writing*, traducere din limba germană de H. H. Bruun, Routledge, London/New York, 2012
- Winters, E., (ed.), *Apriori and World. European Contributions to Husserlian Phenomenology*, Martinus Nijhoff Publishers, 1981, pp. 56-70.